Lorenz Oken a jeho encyklopedický časopis Isis

Tomáš Hermann – Jan Janko

Lorenz Oken and his encyclopedic journal Isis. Introducing this year's (50th) volume of DVT, the paper recalls the significance of Lorenz Oken (1779–1851) and bicentenary of the journal Isis that he founded a led in 1817–1848.

Keywords: Isis ● Lorenz Oken ● Naturphilosophy

Každý historik vědy zná základní publikační platformy oboru, jež vedly k jeho dozrání na profesionální úroveň v průběhu 20. století: časopis *Isis* a sborník *Osiris*. Jejich předobrazem již o století dříve byl „encyklopedický časopis" *Isis*, založený Lorenzem Okenem (vlastním jménem Okenfuss, 1779–1851). V záhlaví na jeho titulní straně trůní egyptská bohyně, která mu dala jméno, po pravici má svého bratra a manžela Osirida, po levici je zručný pitevník-mumifikátor Anubis. Proč Oken volil tento starodávný mytologický motiv a jaké místo má jeho časopis v rozvoji moderních přírodních věd?

Podle staroegyptského královského mýtu Isis (Éset), dcera země a nebes, shromáždí ostatky svého manžela Osirida, rozsápaného svým bratrem Séthem, oživí ho ovíváním křídly a životadárnou vodou a zplodí pak spolu syna Hóra, který se nadán božskou silou stane vládcem světa. Věrným pomocníkem je jí Anúbis, obdařený zvláštními znalostmi balzamování a zpodobovaný se psí nebo šakalí hlavou. Jako typ bohyně Velké matky byla Isis v Řecku ztotožněna s bohyní Démétér a v císařském Římě se Isidin kult s nebývalou silou rozšířil po celém impériu. Z té doby také pochází ikonografie, kterou využil Oken: s ozdobou hlavy značící trůn, v pravé ruce drží posvátný hudební nástroj sistrum (řec. *seistron*; to, čím se třese) a v levé džbán se životodárnou vodou. Isidin kult a mystéria s ním spojená představovaly jednotu kosmu, v níž zanikají protiklady na vyšší rovině bytí: jednotu země a nebe (Isis), života a smrti (Osiris), znovuzrození a spásy, známých v mystice všech velkých náboženství.[1]

[1] Srov. Bernhard Dietrich HAAGE. *Středověká alchymie. Od Zósima k Paracelsovi*. Praha, Vyšehrad, 2001, s. 52–55. Více viz též Jan ASSMANN. *Egypt. Theologie a zbožnost rané civilizace*. Praha, Oikoymenh, 2003; Jan ASSMANN. *Egypt ve světle teorie kultury*. Praha, Oikoymenh, 1998.

Nová doba od renesance po romantismus přinesla také návrat symboliky spojené s Isidiným kultem. Isis se tu stává ztělesněním Přírody a jejích tajemství, její ikonografie je úzce spojena nejprve s magií, od 17. a 18. století pak s novou vědou a jejím odhalováním tajemství přírody. Tehdejší rozšíření postavy Isis-Přírody a proměny jejího pojetí v reflexích vědců, filosofů a básníků plasticky vylíčil Pierre Hadot.[2] Pojí je krom jiného s intelektuálním a sociálním hnutím svobodných zednářů, kteří se prohlašovali za dědice jak osvícenské filosofie, tak mystérií antických. V poslední dekádě 18. století pak ve spojitosti s tehdejší „egyptománií" značně stoupl zájem o egyptská mystéria a Isis v zednářské mytologii postupně získala klíčovou úlohu. Hadot pro toto období výstižně shrnuje: „Na konci 18. století tedy získává postava Isidy více významů. Představuje Přírodu jakožto předmět vědeckého poznávání, ale také Přírodu coby matku všech bytostí a konečně i Přírodu nekonečnou, zbožštěnou, nevýslovnou a bezejmennou: univerzální Bytí. Ztotožňována je také s Pravdou, posledním a zřejmě nedosažitelným cílem lidské touhy po poznání."[3] V těchto různorodých podobách se Isis stává frekventovanou ikonou také německého preromantismu a romantismu, objevuje se v úvahách Goetha, Schillera (kterému představovala samotnou Pravdu) a mnoha dalších. Z této duchovní atmosféry, bohaté na záliby v mytologických tradicích a tajuplných narážkách, tedy bezprostředně čerpal Oken. Od roku 1817 začal vydávat časopis slibující studie nejen z říše přírody, ale i ducha.[4] Jeho využití titulu a ikony *Isis* zjevně bylo v dobovém kontextu dobře srozumitelné.

Hned pod mytologickou hlavičkou však najdeme jako součást záhlaví titulního listu 1. ročníku na tehdejší časy „moderní" a nápadně politicky pragmatickou korekturu: je zde citován odstavec základního zákona (ústavy) velkovévodství Sasko-výmarsko-eisenašského o tiskové svobodě z roku 1816. Co to má vlastně znamenat? Rodák z jihozápadního Německa studoval hlavně medicínu na univerzitách ve Würzburgu, Freiburgu (zde se stal doktorem medicíny) a Göttingen (zde se habilitoval), získal konečně profesuru v Jeně ve výše zmíněném durynském velkovévodství. Doufal, že zde najde příležitost k rozvinutí širších aktivit a vědecký, v tehdy převládajícím duchu vyhraněně naturfilosofický časopis se mu zdál k tomu vhodnou platformou. Nový zákon poskytl výhodnou preventivní záštitu pro jeho záměr, na svou dobu ještě stále až příliš svobodomyslný. Ovšem

[2] Pierre HADOT. *Závoj Isidin. Esej o dějinách ideje přírody*. Praha, Vyšehrad, 2010, zejm. s. 223–258.

[3] Tamtéž, s. 251.

[4] Přesněji řečeno, Oken začal časopis fakticky tisknout již od srpna 1816, ale první ročník jako celek nese vročení až 1817.

doba tomu příliš nepřála, odkaz na ústavně zaručenou svobodu tisku totiž zůstal jen na papíře. Restaurační režimy po Napoleonově pádu byly k veškerým spontánním duchovním aktivitám krajně podezíravé, však také poměry za metternichovského režimu u nás jsou dobře známé. A tak nadšený Oken ve velkovévodství, v jehož vládě seděl i geniální vševěd Goethe, tvrdě narazil. Okenova účast na známé studentské slavnosti na hradě Wartburgu se stala vhodnou záminkou k protiútoku a dali mu na vybranou: buď časopis, nebo místo na univerzitě (Goethe navrhoval, aby byl trestán tiskař) – Oken zvolil časopis. Hledal ovšem pro sebe i *Isis* vhodnější místo pro existenci, od roku 1826 se o to pokoušel v Mnichově, ale dopadl podobně jako v Jeně. Konečně je nalezl po přesídlení do švýcarského Curychu (1832), kde se stal hned prvním rektorem právě zřizované univerzity.

V Okenových motivacích nelze od sebe oddělit jeho naturfilosofické vyznání a snahu stimulovat rozvoj vědy své doby. Německá idealistická naturfilosofie – široké vědecké a intelektuální hnutí konce 18. a první poloviny 19. století, integrující činnost spekulativních filosofů, literátů a empiricky orientovaných badatelů – obecně kladla důraz na autonomii a celostnost organického světa, bytostnou jednotu těla a ducha a jedinečnost procesů v organismech. Pojetím organických sil, které jsou projevem sil univerzálně působících, naturfilosofie se soudobými vědeckými prostředky a ambicemi nově artikulovala organismální představu kosmu jako živého celku a usilovala tak o alternativu k novodobému mechanomorfnímu pohledu na organismus. Některé prudce spekulativní a odvážné závěry naturfilosofů vedly sice k jejímu pozdějšímu (a dodnes leckde přetrvávajícímu) znevážení, nicméně stála také u zrodu mnoha nových pozorování a rozvoje nových metod zkoumání. Naturfilosofické sjednocující koncepce podporovaly rozvoj srovnávací anatomie a morfologie, srovnáváním a generalizací ontogenetických a embryologických poznatků razily obecně evoluční hledisko a v teoriích organických sil obracely pozornost od vnější hierarchie forem k vnitřním fyziologickým souvislostem a významu chemických procesů.[5] Dnes si také již obvykle ani neuvědomujeme, že biologie jako samostatný předmět je ve značné míře plodem tohoto naturfilosofického hnutí. V neposlední řadě totiž naturfilosofie se svým základním důrazem na jedinečnost organických procesů tehdy významně přispěla k ustavení biologie vůbec jako svébytné, specifické vědy o živé přírodě.[6]

[5] V naturfilosofickém kontextu došlo např. také k objevu ultrafialového záření (J. W. Ritter) nebo důkazu jednoty magnetismu a elektřiny včetně možnosti jejího technického využití (H. Ch. Oersted), oba původci jmenovaných objevů byli, stejně jako Oken a řada dalších přírodovědců, žáky F. W. J. Schellinga.

[6] Více k naturfilosofii v jejích četných vědeckých a kulturních kontextech srov. v příspěvcích obsažených in J. E. PURKYNĚ – Tomáš HERMANN – Václav CÍLEK.

Lorenz Oken, pod raným formativním vlivem filosofického otce naturfilosofie F. W. J. Schellinga, se stal spolutvůrcem celého hnutí a typickým představitelem spojení četných přírodovědných zkoumání a spekulativních koncepcí. Zkoumal zárodečný vývoj kuřete, paralelně s Goethem objevil mezičelistní kůstku a formuloval teorii obratlového původu lebky a zabýval se původem života na Zemi. První mikroskopické organismy se podle něho konstituovaly z mořského prahlenu (*Urschleim*) vlivem kosmických a opto-elektrických sil, postupnou agregací vznikaly složitější organismy a duchem obdařený člověk je jako mikrokosmos souhrnem možností (ideálem) všeho organického. Vytvořil vlastní rostlinnou soustavu, v níž rozdělil rostliny do sedmi tříd. Svým žákům imponoval univerzalistickým pohledem na přírodu, umění a náboženství, velké oblibě se těšily jeho učebnice přírodopisu, obecně známé a populární i po úpadku naturfilosofie. Ještě více než vlastní prací badatelskou a teoretickou se Oken do historie vědy vepsal svou prací organizační a editorskou, jejímž hlavním výrazem je právě *Isis*. Sám Oken tuto vydavatelskou činnost považoval pro sebe za nejzásadnější.[7]

Programově usiloval vytvořit komplexní apolitickou publikační platformu, integrující novou podobu a stimulující další rozvoj soudobé přírodovědy. To se mu bezpochyby podařilo, neboť časopis, jejž tiskl encyklopedický nakladatel Friedrich Arnold Brockhaus, se stal prvním skutečně multidisciplinárním odborným periodikem německé jazykové oblasti. Svým dosahem a autorsky ji ale dalece přesahoval (zejm. do jazykových oblastí francouzské, anglické či italské, mezi jeho prvními přispěvateli nalezneme např. i věhlasného Cuviera) a představoval nejkomplexněji koncipovaný vědecký časopis své doby. Zahrnoval práce z přírodních věd, medicíny, techniky, ekonomie, ale také umění, dějin a články o vědní politice a vědeckých organizacích. Přinášel zprávy o stavu německých univerzit, přehledy přednášek, souhrny zahraničních časopisů a vědeckých prací, jejichž geografický záběr se v průběhu let stále rozšiřoval, a také překlady. Přispívali do něho nejen vědci, ale také třeba cestovatelé, spisovatelé a umělci. S postupující specializací nebylo možné udržet původní tematickou šíři, takže od roku 1833, v souvislosti s přesunem do Curychu a novým místem na univerzitě, Oken upřesnil podtitul na „Encyklopedický časopis, zvláště pro přírodopis, srovnávací anatomii a fyziologii". Největší vliv a věhlas časopisu spadá do prvních

Útržky ze zápisníku zemřelého přírodovědce / O duši Země a romantické vědě. Praha, Academia, 2010. Dále též Emanuel RÁDL. *Dějiny biologických teorií novověku, sv. I*. Praha, Academia, 2006; Dušan PLEŠTIL. *Okem ducha. Živá příroda v přírodovědných spisech Johanna Wolfganga Goetheho*. Praha, Academia, 2006.

[7] Více k Okenově přínosu pro přírodovědu srov. např. Ilse JAHN. *Grundzüge der Biologiegeschichte*. Jena, Fischer, 1990, s. 311–315.

desetiletí, také jeho náklad z původních 1.500 výtisků se postupně snižoval na (tehdy obvyklých) několik set, přesto v dlouhém období 1817–1848 Oken vydal celkem 41 obsáhlých svazků. Patří rovněž k dobovému kontextu první poloviny 19. století, že je celý editorský podnik dílem jedné integrální osobnosti, takže když na sklonku života Oken přehlížel uběhlou epochu, ukončil poslední číslo slovy: „Tímto je celá *Isis* uzavřena."

Můžeme zde dále připomenout, proč má význam připomínat založení *Isis* zvláště také u nás. Okenovo působení má totiž k Čechám zvláštní vztah. Roku 1822 Oken také založil (a na stránkách časopisu ohlásil) pro budoucnost velevýznamnou Společnost německých přírodovědců a lékařů. Na její ustavující sjezd v Lipsku (18.–23. září) se více méně inkognito (v seznamu účastníků není uveden z obav před rakouskými úřady) vydal z Prahy také Jan Evangelista Purkyně ve společnosti dalších přírodovědeckých přítel, bratrů Preslových a snad i hraběte Bedřicha Berchtolda. Pro Purkyně to byla cesta velmi úspěšná: po sjezdu odcestoval do Berlína, kde se seznámil se svým budoucím tchánem K. A. Rudolphim, při návratu pak navštívil ještě ve Výmaru Goetha a hned v lednu následujícího roku získal profesuru fyziologie a patologie v pruské Vratislavi. Purkyně si byl ovšem vědom „pokrovitelství" Goethova a tudíž v Okenově časopisu raději nepublikoval, avšak v *Isis* vyšla již roku 1819 Okenova recenze Purkyňovy pražské disertace o subjektivním aspektu vidění, která mu otevřela brány vědeckého světa.

Z českých zemí do *Isis* zasílali své práce spíše další badatelé naturfilosofické orientace a také ti, kteří se nemuseli ohlížet na přízeň úřadů či mocných. Tak nejvíce příspěvků z Čech v *Isis* publikoval vědec–samouk hrabě Jiří August Buquoy: byla to všehochuť nejrůznějšího tematického zaměření; jako kuriozitu lze uvést seriál statí „Capital" (1830), který svým způsobem předjímá některé nápady pozdějšího proslulého ekonoma a filosofa, nebo dialog o ideálním státu (1840).[8] Jiným pilným přispěvatelem do *Isis* byl podivínský cestovatel a botanik Franz Wilhelm Sieber. Každopádně *Isis* pro přírodovědnou obec v českých zemích první poloviny 19. století znamenala základní orientační bod.

Podle hodnocení historika vědy Dietricha von Engelhardta celek Okenovy *Isis* představuje prvotřídní vědecko- a kulturně-historický dokument epochy přechodu od idealismu a romantiky k pozitivismu a realismu ve vědě, jehož analýza

[8] Podivínský hrabě je nám znám i z české literatury, třeba z Arbesova romaneta *Poslední dnové lidstva* anebo jako tajemný – jak jinak než hraběcí – rádce proletářů v románu G. Pflegera-Moravského *Z malého světa*. A Buquoy patřil také do okruhu Goethových přátel, velikán mu věnoval dvě básně. Více srov. Jan JANKO. *Vědy o životě v českých zemích 1750–1950*. Praha, Archiv AV ČR, 1997; Jan JANKO – Soňa ŠTRBÁŇOVÁ. *Věda Purkyňovy doby*. Praha, Academia, 1988.

dosud zdaleka není vyčerpána.[9] Vědom si významu Okenova zakladatelského počinu, zejména jeho základního úsilí o komplexitu vědy a kultury, vdechl pak druhý život mytologickému titulu *Isis* George Sarton, když v roce 1913 založil nový časopis tak paradigmatický pro historiografii vědy. V místě, kde Okenova *Isis* spatřila světlo světa, se pak k této dodnes živé tradici od roku 2006 připojil rozsáhlý projekt pod gescí Olafa Breidbacha při Friedrich-Schiller-Universität Jena, jehož výsledkem je zpřístupněná kompletní digitalizace časopisu a rozsáhlé bádání o významu *Isis* pro vědeckou komunikaci a popularizaci v první polovině 19. století. Trvale inspirující vliv Okenovy *Isis* na historiografii vědy tak zdaleka není uzavřen.

Summary

Introducing this year's (50th) volume of DVT, the paper recalls the significance of Lorenz Oken (1779–1851) and the journal Isis that he founded a led in 1817–1848. It characterises Oken's competence and leading role in the framework of the German idealistic Naturphilosophie movement, and informs briefly of his professional activity. It is further devoted to the significance of the journal Isis for the historiography of science and also to its relation to the Czech scene, namely to J. E. Purkyně and to natural philosophy polyhistor, Count Georg August Buquoy.

Authors' address:
Tomáš Hermann
Katedra filosofie a dějin přírodních věd PřF UK
Viničná 7, 128 44 Praha 2

Jan Janko
Suchý vršek 2138, 158 00 Praha 5

[9] Dietrich von ENGELHARDT. Lorenz Oken (1779–1851). In Michael SCHMITT – Ilse JAHN (ed.). *Darwin & Co. Eine Geschichte der Biologie in Porttraits, sv. 1*. München, C. H. Beck 2001, s. 293.